

8. Gender a JAZYK

PhDr. Jana Valdřová

Jazyk představuje **systém znaků**, které slouží k **verbální komunikaci** v rámci určitého společenství. Jazyk je kulturní výtvar a jako takový má pozici **sociální instituce**, která odráží hodnotové systémy vlastní dané společnosti a spoluvytváří normy, na nichž daná společnost stojí. Z hlediska společenských věd se na jazyk nahlíží jako na nástroj popisu a odrazu sociální reality a zároveň jako na nástroj vytváření sociální reality (reálné je pouze to, co je zachytitelné a zachycené jazykem).

Způsoby využití jazyka se staly jedním z kritérií pro klasifikaci vývoje společností. Podle toho, zda je používán jazyk pouze v ústní nebo i v písemné formě, se rozlišují společnosti preliterární a literární. Jazyk používaný v přímé komunikaci a jazyk psaný se v některých aspektech liší.

Strukturální lingvistika (F. de Saussure) začala rozlišovat **mezi jazykem a řečí**. Jazyk je chápán jako abstraktní znakový systém, zatímco řeč představuje jednotlivé a individualizované použití abstraktního dorozumívacího kódu v konkrétním komunikačním aktu. Toto rozlišení má svůj význam například při analýzách verbální komunikace v jednotlivých sociálních skupinách či vrstvách.

Jazyk je **nástrojem komunikace**, odkazuje však pouze ke komunikaci verbální. V širokém slova smyslu se komunikací míní jakýkoliv přenos informací. Podle prostředků, které se při komunikaci aktivují, se rozlišuje komunikace verbální a neverbální.

Komunikace: V širokém slova smyslu jakýkoliv přenos informací. V užším slova smyslu typ sociální interakce, v jejímž rámci si jedinci vyměňují informace při sledování určitého záměru. Výměna informací může probíhat přímo (okamžitá reakce) nebo skrytě (bez přímé zpětné vazby). Podmínkou komunikace je vzájemné dorozumění, které předpokládá sdílení významů znaků (slov), jež se při komunikaci používají.

Verbální komunikace: Komunikace, při níž jsou veškeré informace sdělovány výhradně jazykem neboli systémem znaků. Každý znak má přitom svůj denotát (předmět, který vyjadřuje) a konotát (smysl, doplnění základního významu). Nedorozumění může být způsobeno rozdílným vnímáním denotátu nebo konotátu určitého znaku. Příklad: denotátem slova *babinec* je setkání žen bez účasti mužů. Konotátem slova *babinec* pro určitou skupinu osob je setkání, při němž se tlachá, drbe. Konotát dodává slovu *babinec* pejorativní význam. V případě, že tento konotát slova *babinec* jedinec nezná, může dojít při komunikaci k nedorozumění.

Neverbální komunikace: Mimoslovní forma komunikace, obvykle doprovázející komunikaci verbální. Jejím účelem je zvýraznit, nebo naopak popřít obsah sdělovaný pomocí jazyka, případně doplnit nový obsah komunikace. Část neverbální komunikace probíhá nezáměrně. Nástroji neverbální komunikace jsou zejména zrakový kontakt, výrazy obličeje, pohyby, fyzický postoj a vzdálenost, svrchní tóny řeči a jiné než sémantické znaky mluvy.

V průběhu socializačního procesu si jedinci budují **genderovou identitu**, která zahrnuje také jejich integraci do genderově homogenních sociálních skupin. Svoji genderovou příslušnost pak dávají najevo prostřednictvím:

1. vzhledu
2. chování
3. mluvního projevu

Jedním z projevů genderové příslušnosti je genderová role. Pro ilustraci ji můžeme srovnat s divadelní rolí milovníka. Typ milovníka v nás vzbuzuje určitá očekávání a představy týkající se vzhledu, chování i mluvního projevu. A opravdu, většina herců v roli milovníka se vyznačuje spíše příjemným vzhledem, svěžestí, popř. mládím; v jejich chování a mluvě nalézáme společné rysy. Jazyková složka může převážit nad ostatními: ušlechtilý Cyrano dokázal získat dámu svého srdce upřímností, citlivostí a kultivovaností projevu i přes netypický vzhled.

Specifický mluvní projev není pouze součástí určité skupinové příslušnosti, ale může být také nástrojem pro formování či posilování určitých vztahů dané skupiny ke skupinám ostatním. V případě genderové problematiky se jedná o posilování stávajícího genderového pořádku, který v naší společnosti představuje nerovné postavení žen a mužů. Dominantní skupina (muži) vytváří mechanismy, mezi nimi i specifický jazyk a mluvní styl, kterými kontroluje a udržuje druhou skupinu (ženy) v podřízeném postavení. Jaké jsou to mechanismy, ukážeme v následujícím textu.

Mluví ženy jinak než muži?

Jazyk je nejdokonalejší nástroj lidské komunikace. Zacházíme s ním jako se skutečným nástrojem – uchopíme jím skutečnost tím, že ji pojmenujeme. Dokonce říkáme „něco pochopit“ a míníme tím „uchopit rozumem“. Používání jazyka však není samozřejmé. Záleží na tom:

1) Zda vůbec skutečnost vnímáme a pojmenováváme

Například Eskymáci rozeznávají mnohem více druhů sněhu než my, protože si je pojmenovali. Podle tzv. Sapirovy-Whorfovy teorie co není pojmenováno, jako by pro nás neexistovalo. Když formulujeme věty jako „Na záchraně zvířat při povodni se podílelo 43 obětavců“, „O úřad prezidenta se ucházelo 224 kandidátů“, „V Iráku zahynulo 7 novinářů“, sotva někoho napadne, že zachraňovaly, politicky pracovaly nebo nasazovaly život také ženy. Zneviditelnění žen v jazyce je z hlediska rovných šancí žen a mužů jeden z hlavních problémů v současné češtině.

Sapirova-Whorfova teorie neboli teorie jazykového relativismu byla formulována ve 20. letech 20. století E. Sapirem a následně na přelomu 30. a 40. let dopracována jeho žákem B. L. Whorfem. Vypovídá o vazbě mezi jazykem a poznáváním. Podle této teorie je jazyk společností utvářen a současně sám utváří a podmiňuje způsoby, jimiž společnost pojímá realitu. Mluvit konkrétním jazykem znamená osvojovat si určitou vizi světa. Tato teze vychází z předpokladů, že: 1) veškeré myšlení je jazykové, 2) každý jazyk vytváří specifický obraz reality, 3) obrazy reality formulované v různých jazycích se vzájemně liší. V důsledku toho různí pozorovatelé stejných skutečností nevytvoří též obraz světa, jestliže jejich jazyková výbava není podobná nebo alespoň srovnatelná. Praktickým důkazem této teorie je například skutečnost, že obyvatelé tropů či subtropů rozeznávají v realitě i v jazyku pouze jeden druh sněhu, zatímco Eskymáci reálně i jazykově rozlišují více než dvacet druhů.

2) Jak skutečnost pojmenováváme

Jazykem jako nástrojem lze tvarovat skutečnost. Prostřednictvím slov, formulací a mluvního stylu seznamujeme ostatní členy komunity s novou skutečností, předáváme vlastní postoje nebo měníme obecně vžitě.

Dva příklady ukazují, že jazyk hraje roli šedé eminence s obrovským společensko-politickým dosahem.

- V roce 2000 odstartoval pojem „trest za manželství“ v americkém Kongresu projednávání nevýhodného zákona o společném danění příjmů manželských párů.
- Teprve na konci minulého tisíciletí byl v mezinárodním právu zakotven pojem znásilnění jako válečný zločin, aby bylo možné stíhat znásilnění jako jeden z nejhrubších útoků na lidskou důstojnost.

Jazyk má sloužit k dorozumívání, ale ukazuje se, že ve způsobu zacházení s jazykem jsou vady a nedostatky. Některé jevy neumíme uchopit vůbec, zvláště ty nové. Každý definuje tutéž skutečnost jinak, dává jí jiný obsah a smysl. Příkladem je výraz *emancipace*: chápe se někdy jako pozitivní, důležitý proces rozvoje osobnosti, avšak jindy se pronášá s negativním odstínem, kdy emancipovaná žena je symbolem jakési hrozby pro své okolí. Na otázku „Jste feministka?“ se obvykle setkáme s opatrnou reakcí „Definujte mi vaše pojetí feminismu, a pak vám odpovím“. Jiné jevy pojmenováváme, přestože se změnil jejich dobový kontext.

Způsob, jakým mluvíme, je důležitý. **Mluvení totiž představuje jednání.** Prostřednictvím mluvního projevu zhmotňujeme obsah své ženské či mužské genderové příslušnosti. Prostřednictvím mluvního projevu dáváme najevo vztah k opačnému pohlaví i k jinak sexuálně orientovaným skupinám. V mluvním stylu a výrazu se může skrývat diskriminující postoj. Jazyk odráží a zároveň podporuje nerovné postavení žen a mužů ve společnosti. Příkladem jazykové diskriminace může být označení *sexuální harašení*, které zlehčuje akt sexuálního obtěžování, ať již to mluvčí má či nemá v úmyslu.

Tradiční pojetí ženství a mužství podporují jazykové stereotypy a klišé tradované z generace na generaci. Žena prý nemá dělat kariéru nebo silové sporty, protože by ztratila ženství; muž nemá mluvit o pocitech, jinak je zženštilý. Chlapec, který pláče, je baba; dívka či žena, která se umí prosadit, je mužatka. Konstrukce typu *zůstat na ocet, stará panna* či *bílé maso* (označení používané v obchodu se ženami) diskriminují ženy. Zlehčující pojem *babinec* nemá žádný mužský ekvivalent na téže stylistické úrovni; existuje jen emotivně neutrální dvojice *dámská jízda* a *pánská jízda*.

Genderově citlivý, nesexistický způsob vyjadřování je takový, jenž nezesměšňuje, neignoruje, nediskriminuje jedince z hlediska pohlaví. V mnoha zemích včetně EU existují směrnice a doporučení pro užívání nesexistického jazyka. Lze je získat na zahraničních internetových vyhledávacích, pod hesly „genderfair language“, „non-sexist language“ aj. V České republice zatím podobná doporučení nejsou vytvořena, v blízké době však budou muset být formulována.

Genderově necitlivý jazyk

Z hlediska genderové korektnosti verbální komunikace se kriticky sledují: 1. způsoby titulování, označování a oslovení osob, 2. výrazové prostředky, 3. mluvní styl a genderové rituály ve smíšené konverzaci žen a mužů

Způsoby titulování, označování a oslovení osob

Důležité je, jak používáme názvy osob. Výzkumy prokázaly, že při užití tzv. generického maskulina si veřejnost spojí daný název s osobou mužského pohlaví mnohem častěji než se ženou. Pod názvy *doktor*, *poslanec*, *politik*, *řidič*, *právník* se nám vybaví spíše obraz muže než ženy, a to tím častěji, čím prestižnější je daná profese a funkce. Jazyk zde tedy kopíruje skutečnost, avšak zároveň ji potvrzuje a fixuje, a svým způsobem tak lobbuje za muže. V důsledku užívání generického maskulina se ženy vytrácejí z naší představy veřejného života. Dokázat, že generické maskulinum zneviditelňuje ženy v jazyce, je možné prostřednictvím asociačních testů. Inzerát „Přijmeme zdatného ekonoma“ sugeruje, že správným jedincem na toto místo je muž.

Generické maskulinum (bezpříznakové maskulinum)

je mužský jazykový tvar v názvech osob podle profesí, funkcí a sociálních vztahů, který údajně zahrnuje obě pohlaví. V angličtině, němčině, francouzštině a jiných jazycích byl tento jazykový úzus odhalen jako mechanismus, který znevýhodňuje ženy – psychologické testy zjistily, že mužský jazykový tvar spontánně navozuje představu muže. V mnoha zemích včetně EU byla proto zakázána inzerce pracovních příležitostí formulovaná v generickém maskulinu a byly připraveny směrnice pro nesexistické označování a titulování osob.

Výrazové prostředky

Nevhodnými výrazovými prostředky jsou jazykové stereotypy a klišé, které představují otřelé výrazové prostředky, používané často automaticky, zjednodušující skutečnost a jednotvárně se opakující. Jazykové stereotypy obvykle odkazují ženy a muže do tzv. tradičních genderových rolí (například „živitel rodiny“ a „strážkyně domácího krbu“). Popírají přitom možnost vlastní volby tím, že zlehčují, popřípadě ignorují alternativní životní styly žen a mužů. Současně podsouvají způsob, jakým by měla být skutečnost hodnocena. V rámci tohoto hodnocení jsou zpravidla vyzvedávány mužské projevy chování a mluvy a ironizují se ženské: „chlapsky upřímné jednání“ nebo „chovat se jako baba“. Jako jazykové stereotypy a klišé fungují například spojení a věty: *něžné pohlaví, slabé pohlaví* a naopak *silné pohlaví, žena-matka, muž-živitel, za vším hledej ženu!, muž je hlava rodiny, žena krkem, který hýbe hlavou, běda mužům, kterým žena vládne!*

Mluvní styl a genderové konverzační rituály

Mluvní styl obou pohlaví indikuje jejich postavení ve společnosti. Podřízenému pohlaví nařizuje nepsané pravidlo vystupovat skromněji. Výzkumy dokazují, že ženy hovoří tišeji, méně průbojně, aby nebyly podezřívány ze ztráty ženství (současně nezvyšují hlas, aby nebyly podezřívány z hysterie). Také jejich neverbální signály bývají uhlazenější a méně dynamické než u mužů; ženy si obvykle nedovolí například bouchnout pěstí do stolu, což je efektivní výrazový prostředek na podporu argumentace. Ženy si častěji než muži ověřují zpětnou vazbu použitím otázek „myslíš?“, „co na to říkáš?“, „nemám pravdu?“ apod.

Genderové rituály jsou mluvní i mimojazykové zvyklosti, určující ráz smíšené konverzace. Je známo, že ženy se při konverzaci s muži více usmívají a často jim signalizují pozornost přikyvováním. Muži si následně tyto signály vykládají jako souhlas a podporu řečeného. Rituály velí mužům chválit zevnějšek žen slovy i obdivnými pohledy, přebírat iniciativu ve vedení konverzace, projevovat větší odbornost než ženská partnerka v dialogu. V souladu s genderovými rituály je rovněž větší kompetentnost mužů než žen v probíraném tématu; je věcí mužské cti nenechat se zaskočit ženinou odbornou kompetencí.

Příkladem konverzačních rituálů s genderovým základem je následující případ. Jeden kritik prohlásil po seznámení s autorkou díla, která hladce obhájila své postoje: „Kdybych věděl, že to napsala taková hezká holka, tak jsem byl zticha.“

Úloha školy při potlačování stereotypního myšlení a vyjadřování

Skutečnost je taková, jak ji pojmenujeme. Tím, jak pojmenováváme jevy, je zároveň předkládáme ostatním a ovlivňujeme jejich postoje. Jazykové stereotypy a klišé vydávají jednostranný, zkrácený pohled za obecně platnou normu. Škola bývá často místem, kde se podporují a rozšiřují stereotypní vzorce ženství a mužství. Může se však naopak stát místem, kde budou žáci a žákyně učeni vnímat, hodnotit a vyjadřovat se tak, aby podporovali rovnost šancí dívek a chlapců. Pokud škola chce vést žáky a žákyně k větší genderové senzibilitě, musí se zaměřit na následující oblasti:

1. Způsob komunikace vyučujících se žáky/žákyněmi nemá být zatížen genderovými předsudky a rituály. Vyřadíme z mluvního projevu všechna zobecňující konstatování o tom, že dívky či chlapci, ženy či muži jsou takoví a takoví, a nahradíme je konkrétním popsáním, případně zhodnocením projevů dané osoby.
2. Vyučující všech předmětů rozeznávají a vyřazují genderově nekorektní učební materiály, popřípadě je využijí pro tematizaci rovných šancí obou pohlaví. Způsob podání látky rozhoduje o tom, zda se o obor budou zajímat obě pohlaví nebo jen jedno z nich. Například fyzika může být velmi zajímavá pro dívky, jestliže vyučující reflektuje jejich životní zkušenost a vyhledává v ní jevy jim známé a blízké k výkladu a ilustraci látky.
3. Vyučující vědomě uplatňují učební metody a pomůcky, které podporují rovné šance obou pohlaví. Protože se mnohé obory lidské činnosti vymezují jako typicky ženské či typicky mužské, chybí v nich vzory osobností toho pohlaví, pro něž je daný obor méně obvyklý: většinou postrádáme informace o slavných ženách. Vyučující i žactvo se tedy soustředí na hledání chybějících vzorů z dějin i současnosti, diskutují o nich – o jejich životě, o překážkách, jež slavné osobnosti musely překonávat.
4. Vyučující se vyvarují používání stereotypů při organizaci žákovských aktivit a přidělování úkolů. Snažíme se nevytvářet obvyklé genderové rozdělení činností, kdy chlapec diktuje a dívka zapisuje, chlapec sedí před počítačem a dívka přisedá, chlapec se dívá do mikroskopu a dívka zapisuje, co jí diktuje. Nadbytečně nepoužíváme fráze typu „Potřebuji dva zdatné chlapce, aby přenesli tuto lavici jinam“, „Dámy mají přednost, tak pojď k tabuli, Hanko“ a podobně.

Literatura

- Cameron, D. (ed.) (1999). *The Feminist Critique of Language*. London and New York: Routledge.
- Irmen, L., Köhncke, A. (1996). *Zur Psychologie des „generischen“ Maskulinums*. In *Sprache und Kognition* 15/96, Bern: Verlag Hans Huber, str. 152-166.
- Samel, I. (1995). *Einführung in die feministische Linguistik*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Valdrová, J. (2001). *Novinové titulky z hlediska genderu*, *Naše řeč*. 84 (2), str. 90-96.
- Valdrová, J. (2003). *Wieviel Gender Correctness braucht das Tschechische?* In van Leeuwen-Turnovcová, J. van, Röhrborn, U. (eds.) *Specimina Philologiae Slavicae, Bd. 137. Beiträge des Gender-Blocks zum XIII. Internationalen Slavistenkongress in Ljubljana*, str. 129-145.
- Velký sociologický slovník* (1996). Praha: Karolinum.